

- ¹³ Там же. – Р. 566–569.
- ¹⁴ Там же. – Р. 604.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Дюррозель Ж.– Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995. – С. 18.
- ¹⁷ *Le Temps*. – 1920. – 16 Mars; *Le Matin*. – 1920. – 8 Avril. Див. також: Панкевич Ф. И. Капповский путч. – М., 1972.
- ¹⁸ *Berliner Tageblatt*. – 1920. – 26 march.
- ¹⁹ *Documents of British Foreign Policy*. 1919–1939. First serie. – L., 1947. – Р. 47.
- ²⁰ *La politique française*. 1920. – P., 1921. – P. 93.
- ²¹ *Annales de la Chambre... 12 leg. Sess. ord. de 1920. – T. 2. – Part. 2. – P., 1921. – P. 2834.*
- ²² *Daudet L. L'Agonie du Regime*. – P., 1925. – P. 13 – 14.
- ²³ *Poincare R. Histoire politique. Chronique de Quinzaine*. 15 Mars – 1 Septembre 1920. – P., 1920. – P. 43–47.
- ²⁴ *Annales de la Chambre des Deputes. Debats parlementaires. Sess. ord. de 1920. – T.I. – P., 1921. – P. 88.*

Надійшла до редколегії 24.02.05

Т. С. Бондарчук, І. В. Толстих

Дніпропетровський національний університет

РЕЛІГІЙНА ТА ОСВІТЯНСЬКА МІСІЯ В ПОЛІТИЦІ ПРОСВІТНИЦТВА БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ІНДІЇ В ХІХ ст.

Відображена діяльність колоніальної влади у сфері просвітництва в індійських володіннях. Даний аспект висвітлений шляхом аналізу світської освіти та християнського місіонерства, які розглядаються як прояв колоніальної ідеології в ХІХ ст.

У ХІХ ст. колоніальна система не лише розширювалася територіально, а й змінювалася якісно. На той період змінилися самі зміст та форма експлуатації колоній. Були проведені суттєві реформи колоніального управління. Захід уже не просто грабував колонії – тепер він укорінювався в самі основи їх життя. Це стосувалося не лише еконо-

мічних та політичних структур, а й соціально-культурних. Яскравою і водночас темною на сьогодні є колоніальна історія Британської імперії та індійських володінь.

Питання колоніалізму завжди були об'єктом пильної уваги та зацікавленості з боку радянської історичної науки, але, піддаючись значним ідеологічним корективам, саме поняття «колоніалізм» вживалось із негативним відтінком. В основному зверталась увага на колоніалізм із соціально-економічних позицій, оцінюючи його роль виключно як негативну. Просвітницький аспект як окрема проблема майже не розглядався, і питанню колоніальної ідеології не було приділено належної уваги. Отже, перед сучасною історіографією постає завдання «нового прочитання» колоніальної політики Англії. Актуальними напрямками висвітлення даної проблеми є ряд аспектів взаємовідносин англійської метрополії з індійською колонією в XIX ст.:

- всебічне вивчення процесу європеїзації індійського суспільства;
- дослідження просвітництва, у тому числі релігійного, як багатоскладового явища, що стало безпосереднім виявом гнучкої та далекоглядної колоніальної ідеології.

Тому мета даної статті – вивчення просвітницької політики Британської імперії в індійських володіннях у XIX ст.

Положення просвітництва в Індії розвивалося виходячи з потреб англійських властей. Це, як ми вважаємо, пояснюється рядом причин, а саме:

- швидкий економічний злет Англії потребував кваліфікованих робітників для новостворених промислових та сільськогосподарських інфраструктур;

- колоніальна влада була зацікавлена у створенні ефективного адміністративного апарату на місцевому ґрунті;

- спосіб проведення культурно-освітніх реформ ставив далекоглядну мету – виховання «новомислячих» індійців, лояльних до британської корони;

- англійська влада відчувала гостру необхідність заручитися підтримкою місцевої еліти, що гарантувало легалізацію влади метрополії в очах індійського громадського загалу;

- колонізатори активно намагалися прищепити індійському суспільству з його традиційним устроєм систему європейських цінностей і тим самим домогтися визнання своєї політики міжнародною громадськістю як просвітницької місії, чим ствердити свій статус наддержави.

У доанглійський період система освіти в індійських князівствах була на досить низькому рівні і базувалася переважно на середньовічному знанні, жорстко регулювалася вимогами релігії, касті, общини. У XVIII ст. унаслідок феодальної роздробленості, боротьби та колоніального загарбання збереглися лише туземні (общинні) початкові школи, які утримувались самим населенням. Поряд із ними існували школи підвищеного типу навчання, де окрім граматики вивчались філософія та тексти літературних пам'яток. Такі школи мали елітарний характер¹. Отже, до XIX ст. система освітніх закладів була фактично нерозвинута й отримувани знання не мали практичної користі та не були доступні широким колам населення.

Навряд чи від початку британці замислювались над проблемою просвітництва. Колонізація впроваджувалась руками Ост-Індської компанії, яка прагнула перш за все активної торгівлі та великих прибутків². Але вже на початку XIX ст. обмежувалася торгова монополія Ост-Індської компанії, організовувалися англійські церковні заклади та проголошувалася всебічна влада британської корони в індійських володіннях³.

У 1813 р. парламент країни поставив Ост-Індській компанії вимогу, щоб щороку не менше 100 тис. рупій використовувалось нею на освіту індійців. Створений у 1823 р. Головний комітет освіти прийняв рішення про направлення виділених коштів на навчання дітей місцевої індійської аристократії в традиційних вищих навчальних закладах. І англійці, і індійська інтелігенція розуміли, що система освіти, яка дісталася в спадщину від середньовічної Індії, не відповідає сучасним вимогам і потребує докорінної перебудови⁴. Однак колоніальна влада не прагнула заглиблюватись у складну й невідому їм систему та віддавала перевагу навчальним закладам, які створювались на західноєвропейський зразок⁵. У 30-ті рр. XIX ст. були відкриті відділи англійської мови в Калькутському медресе, англійські школи в Агре, Бенаресе, Делі. Крім того, європейську освіту надавали християнські благодійні школи та коледжі, а також приватні навчальні заклади. Вони створювались за ініціативою як англійців, так і освічених індійців, причому останні в багатьох випадках утримували ці заклади. Так, у 1816 р. англієць Девід Гер разом із сином знатного бенгальського землевласника Рам-Мохан-Рай організували індійський коледж. Пізніше, у 1827 р., подібний заклад було засновано в Бомбеї під назвою Ельфінстонський інститут. Особливе значення мала організація в 1835 р. Калькутського медичного коледжу.

Такі навчальні заклади вигідно вирізнялися від традиційних індійських тим, що мали у своєму розпорядженні сучасні навчальні програми й підручники, були забезпечені кваліфікованими кадрами. Але, незважаючи на це, люди, які отримали таку освіту, не були придатні для роботи в англійських закладах. Стала очевидною необхідність перебудови всієї системи просвітництва⁶. Освічені індійці, наприклад Раджа Родхаканта Деб, віддавали перевагу школам європейського типу, оскільки володіння основами світських наук й англійською мовою забезпечувало їм робочі місця й соціальних успіхів⁷.

Назрівала потреба визначити нову державну політику у сфері освіти. У 20–30-ті рр. стосовно цього питання сформувалися два напрямки, які умовно дістали назву «західників» та «орієнталістів». Перший напрямок репрезентував відомий на той час історик та чиновник, Томас Маколей, а другий – популярний місіонер Адам. Маколей виступав рішучим супротивником «туземного східного» просвітництва⁸. Протилежну позицію займав місіонер Адам. Зокрема, він пропонував для посилення англійського впливу використовувати «звичні» тут форми просвітництва⁹.

За правління ліберального генерал-губернатора Вільяма Бентіка (1828–1835) Т. Маколею в 1835 р. і було доручено проведення реформи народної освіти в Індії. Усі державні асигнування спрямовувалися на розвиток середніх шкіл та створення мережі вищих навчальних закладів, організація яких копіювалася з англійських взірців.¹⁰

Подальші зміни у сфері народної освіти відбулися вслід за загальним поворотом британської політики в країні в часи генерал-губернаторства Дальхузі (1848–1856 рр.). У 1854 р. від імені Ост-Індської компанії був оголошений закон Вуда, який визначив основні напрямки розвитку освіти на декілька десятиліть. Проголошувалось поширення європейських знань на Схід. Згідно із законом створювалися урядові школи двох категорій: одні – для народних мас, інші – для заможних прошарків, із викладанням виключно англійською мовою. Утримання всієї мережі початкових шкіл передбачалось перекласти на населення. Кількість середніх шкіл підлягала збільшенню, їх програма будувалася за зразком аналогічних навчальних закладів¹¹. Прийняття закону дозволило впорядкувати структуру системи освіти, впровадити існування початкових шкіл із місцевими мовами навчання, надало можливість здобуття освіти жінкам та представникам нижчих каст, але закон 1854 р. багато в чому був обмежений та мав декларативний характер.

Подальший курс на реформування системи освіти за західними взірцями був визначений у рекомендаціях Комісії з народної освіти, заснованої ліберальним віце-королем Ріпоном у 1882 р. Вона домоглася асигнування субсидій туземним школам, які до тих пір були в занедбаному стані. З 1858 по 1898 р. бюджет народної освіти зріс у десять разів, але школи відвідували ще тільки 21% хлопців та 2% дівчат. Навряд чи налічувалося 12 млн індійців, які б уміли читати та писати¹².

Наприкінці XIX ст. функціонували вже п'ять університетів (у Калькутті, Мадрасе, Бомбеї, Пенджабі й Алахабаді), причому в управлінні кожного університету знаходились десятки філіяльних коледжів. Багато індійців із представників привілейованих соціальних прошарків отримували освіту в самій Англії, її кращих університетах – Кембриджі й Оксфорді¹³.

Місіонери також активно проявляли себе в справі освіти індійського населення. У 1818 р. місіонери Кері Марчмен та Уордт відкрили перший місіонерський коледж для індійців у Серампорі; у 1830 р. місіонер Олександр Дафф заснував подібний коледж у Калькутті; у 1834 р. була організована місіонерська Вільсонівська школа, у подальшому реорганізована в коледж, а в 1837 р. був відкритий коледж у Мадрасі. Зазначені місіонерські навчальні заклади надавали заможнім індійцям середню європейську освіту й сприяли оволодінню англійською мовою та літературою. Таким чином, чисельно збільшувалась місцева інтелігенція, у край необхідна британській владі для управління такою великою колонією¹⁴.

Згідно з європоцентристськими поглядами англійці вважали себе домінуючою нацією щодо «туземців». Це сприяло виникненню ідеї виправданої політики – великої місії очолення неосвічених народів та їх наставляння на шлях прогресу й благодійницьке наділення благами цивілізації. До переліку таких благ входила й «істинна релігія». Ці переконання живили місіонерський запал багатьох англійців, які приїжджали до колоній для пропагування «слова божого», залучення темних «дикунів» до благ цивілізації та насадження англійських порядків, європейської культури, побуту¹⁵.

Просвітницька політика колоніальних властей започаткувала секуляризацію та демократизацію сфери просвітництва, відкрила шлях до знань представникам нижчих індійських каст та інших релігійних обшин, надала педагогічному процесу наукової спрямованості.

У загальноосвітню практику були введені класно-урочна система, інститут професіональних педагогів. Зорієнтована на західні соціокультурні цінності освіта стала одним із важливих каналів проникнення в традиційне суспільство ідей рівності, свободи, соціальної справедливості. Як зазначав Раджа Раммахан Рой у 1828 р., «Британське завоювання та послідовне поширення колоніальної культури та ідеології сприяли неодмінному самоаналізу сильних та слабких сторін місцевої культури та традицій»¹⁶.

Активне впровадження елементів британської культури й освіти сприяло проникненню в Індію багатьох європейських ідей та ідеалів, знань та досвіду, знайомству з європейськими науками, мистецтвом, способом життя. Це знайомство переважно обмежувалося вузьким колом соціальних верхів та індійських інтелектуалів, але все ж таки було фактом, а використання англійської мови як офіційної ставало нормою.

Вплив англійської мови на розвиток суспільно-політичних процесів в Індії не слід недооцінювати. Можна погодитись із висновками Т. Маколея, що мовна ситуація в Індії не сприяла розвитку наукових знань, які змогли б підняти країну на європейський цивілізаційний рівень. Англійська мова відіграла роль сильного інтеграційного фактора, оскільки Індія була однією з найбільш багатогранних країн і в національному, і в соціальному плані. Так, мови Калькутти або Бомбея були незрозумілі в Делі чи Пшеворі так само, як у Лондоні. А освічений індієць уже мав змогу спілкуватися на англійській мові в певних прошарках в усіх містах своєї країни¹⁷. Однак впроваджувана система просвітництва багато в чому була обмеженою та неповноцінною. Так, несправедлива щодо індіців система конкурсних екзаменів майже повністю закривала їм шлях до престижної «індійської громадської служби»¹⁸. За британського колоніального правління навіть початкова освіта була доступною лише дітям забезпечених батьків. Освіченість серед населення складала всього лише 14%¹⁹. Освіта втратила самобутній характер і такі цінні освітні традиції, як зв'язок із природою та навколишнім світом, опора на національну духовну культуру, гнучкість й адаптивність форм та методів навчання.

Крім того, вестернізація освіти торкалася головним чином заможних та міських прошарків суспільства. Але маси селянського населення були далекі від будь-якого просвітництва, і не тільки з економічних причин та злиднів, але й виходячи із загальної полі-

тики англійського уряду. Надавати освіту було вигідно лише тим прошкарам, які дійсно сприятимуть встановленню імперської адміністрації та будуть корисні метрополії. Уряд побоювався, що значне поширення хоча б елементарної освіти може призвести до загального обурення індійського селянства, і як показав досвід – небезпідставно²⁰.

Таким чином, політика Англії в галузі освіти в індійських володіннях керувалася єдиною метою: збереження та посилення панування метрополії. І не завжди на те що гідну освіту отримували лише незначний відсоток населення, ця частка індійських інтелектуалів відігравала непропорційно значну роль у політичному та суспільному житті країни. У колах індійської по-європейськи вихованої інтелігенції зароджується осягнення економічної відсталості Індії. Нова інтелектуальна еліта, яка прекрасно володіла англійською мовою й була вихована на західних ідеях, виступила за трансформацію традиційних норм індійського життя. Але засвоєння західних цінностей зовсім не відняло любові до власної культури. Створена англійцями інтелігенція стала в остаточному підсумку найбільш небезпечною для колоніального режиму. Із її лав виходили такі люди, як М. Ганді, Дж. Неру або Р. Тагора – переконані й активні прибічники визволення своєї країни. Саме представники цієї інтелігенції в подальшому стали тією вирішальною силою, яка вплинула на розвиток національно-визвольного руху. Нова індійська інтелігенція запалила вогонь патріотичних ідей, виступила проти кастових і релігійних забобонів.

Отже, просвітництво відіграло досить важливу роль у впровадженні колоніальної ідеології в Індії, проте не було його єдиним складником. Тому в перспективі подальшої наукової розробки даної проблематики є необхідним створення цілісної картини ідеології британського колоніалізму.

Примітки

¹ *Просвещение в странах мира.* – М., 1967. – С. 102.

² *Тарле Е. В.* Политика: История территориальных захватов (XV–XX в.). – М., 2001. – С. 251.

³ *Feiling K.* A History of England: From the English to 1918. – L., 1951. – S. 920.

⁴ *Константинов Н. А.* Школьная политика в колониальных странах (XIX–XX вв.). – М., 1948. – С. 22.

- ⁵*Британская империя в Индии: Сочинения шведского генерал – лейтенанта графа Биорнштейна.* – М., 1847. – С. 171.
- ⁶*Супрунова Л. Л.* Роль колониализма в развитии просвещения Индии // Педагогика. – 1996. – № 5. – С. 115.
- ⁷*The Period of Colonial Rule* // Kulke H., Rothermund D. *A History of India.* – L.; N.-Y., 1996. – S. 240.
- ⁸*Ерофеев Н. А.* Английский колониализм в середине XIX века. – М., 1997. – С. 209.
- ⁹*Константинов Н. А.* Школьная политика в колониальных странах (XIX–XX вв.). – М., 1948. – С. 26.
- ¹⁰*Feiling K.* *A History of England: From of the English to 1918.* – L., 1951. – S. 923.
- ¹¹*Основной закон о народном образовании в Британской Индии 1854* // Константинов Н. А. Школьная политика в колониальных странах (XIX–XX вв.). – М., 1948. – С. 329.
- ¹²*История XIX века: В 10 т. / Под ред. проф-в Лависса и Рамбо.* – М., 1939. – Т. 7. – С. 154.
- ¹³*Васильев Л. С.* История Востока: В 2 т. – М., 1998. – Т. 2. – С. 29.
- ¹⁴*Мижухев П. Г.* История колониальной империи и колониальной политики Англии. – С.Пб., 1909. – С. 24.
- ¹⁵*Ерофеев Н. А.* Английский колониализм в середине XIX века. – М., 1997. – С. 185.
- ¹⁶*Socio-Religious Reforms and the National Awakening* // India's struggle for independence 1857–1947/ By Chandra Bipan. – New Delhe, 1997. – S. 82.
- ¹⁷*Гольденрес Т. В.* Проблемы народов Индии / Пер. с англ. В. Брадиса. – С.Пб., 1914. – С. 50–52.
- ¹⁸*Новая история колониальных и зависимых стран: В 2 т. / Под ред. С. Н. Ростовского.* – М., 1940. – Т. 1. – С. 582.
- ¹⁹*Пруссакова Н. Г.* К вопросу о реформе экзаменационной системы в университетах Индии // Индия: современность и история. – М., 1974. – С. 152.
- ²⁰*Александров Г.* Капитализм и колониальная политика. – М.; Л., 6. г. – С. 66.